

MAJOR HAJNALKA

JELENLÉT ÉS ÉRVELÉS PERELMAN RETORIKAI RENDSZERÉBEN¹**Kivonat**

Chaïm Perelman vitathatatlanul egyike a 20. század legfontosabb retorikai szakíróinak. Jelen tanulmány a jelenlét vagy jelenvalóvá tétel (*présence*) perelmani fogalmának bemutatására tesz kísérletet: a fogalom gyökerei a klasszikus retorikáig nyúlnak vissza, ezért először Perelman hivatkozásai alapján a jelenlét retorikatörténeti aspektusait értelmezi, majd az *Új retorika* (1958) és *A retorika birodalma* (1977) alapján összegyűjti azokat a stílusesszközöket, amelyekkel Perelman szerint a jelenvalóvá tétel megteremthető. Végül a kiváló rétor és költő, Kölcsey Ferenc *Huszt* című epigrammájának elemzésével a jelenvalóvá tétel megteremtésének gyakorlatába nyújt betekintést.

Kulcsszavak: Perelman, retorika, filozófia, pszichológia, érvelés, jelenlét, jelenvalóvá tétel.

Bevezetés: jelenlét vagy megjelenítés?

A retorika birodalma fordításakor (Perelman 2018) szembesültem azzal, hogy az indoeurópai nyelvekkel ellentétben a magyarban nehéz pontosan visszaadni az etimológiai kapcsolatot Perelman rendszerének kulcsfogalma, a *présence* és a *présentation* között. A *prezentáció* egészen más jelentésárnyalatokkal rendelkezik, hiába jelenthet előadást, bemutatást, akár jelenvalóvá tételt is. Az *előadás*, *bemutatás* kifejezésekben nincsen benne a jelenlét aspektusa, de a *megjelenítés* is kifejező megoldás lehetne. A fogalom rokona a szemléletesség (*evidentia*), ami a retorika egyik kulcsfogalma; a tübingeni egyetem retorikai tanszékének kutatási témái közé tartozik az evidenciakutatás (Kramer–Lipphardt–Pelzer 2021).

Érdeemes ezért megvizsgálni a fogalom helyét Perelman rendszerében. A jelen tanulmányban először elhelyezem a jelenlét fogalmát Perelman utalásai alapján a klasszikus és a modern retorika történetében. Ezután a fogalmat elemzem Perelman két műve, az 1958-ban Lucie Olbrechts-Tytecával írt *Értekezés az érvelésről* című (*Új retorika* néven is emlegetett) részletesebb munka és a perelmani rendszert összefoglaló rövidebb, *A retorika birodal-*

¹ A tanulmány az Adamikné Jászó Anna 80. születésnapja alkalmából készült emlékkönyvben megjelent, hasonló című írás átdolgozott változata.

ma (1977) alapján. Végül a magyar irodalmi kánon központi darabjának, Kölcsey *Huszt* című epigrammájának segítségével tesztek kísérletet a jelenlét fogalmának retorikai elemzésben történő bemutatására.

A *magyar nyelv értelmező szótára* (1986: 638–42) a *jelenlét* szó jelentései közül a 'helyszínen levés'-t, a valahol észlelhetően, felismerhetően ott levést, elavult jelentésként a 'lélekjelenlét'-et és a fogalom költői jelentésben való használatát emeli ki ('pillanatnyi lét'). Az egyidejűség mint kritérium a *jelenvaló* szó melléknévi jelentései között szerepel ('mostani, most történő'), főnévként ritka, elavult, költői jelentésben 'az a személy, aki jelen van valahol'.

A *présence* a latin *praesentia* szóból ered. Jelentései közül élőlényről szólva fontos kiemelni a 'fizikailag egy helyen levés'-t és a létezés realizálódását akár profán, akár vallási értelemben (Oltáriszentség). A fizikai jelenlét mellett lélekjelenlétre is utalhat: valaki rendelkezésre áll, képes észlelni és reagálni az érzékeltekre, 'tudatánál van'. Harmadikként érdemes a 'kisugárzás' jelentést kiemelni: színész színpadi jelenlétére, költő életművének hatására, személy kisugárzására utalhat (Grand Larousse 1976: 4593–4). Ezeket a jelentéseket fontosnak tartottam megemlíteni, mert mindegyik hozzáad valamit a fogalom pontosabb megértéséhez.

Perelman (2000: 156) a jelenlét fogalmát a pszichológiához kapcsolja, és elhatárolja (2000: 159) a filozófiától, például az egzisztencializmustól. Pszichológiai értelemben az angol *presentation* (német *Vorstellung*, *Darstellung*, francia *présentation*, olasz *presentazione*) egy objektumot jelent abban a speciális formában, ahogy az érzékelési vagy fogalomalkotási folyamat bármely pillanatában megjelenik (Baldwin 1902: 333). A *present* (jelen) a pszichológiában az alany által olyan rövidnek érzékelt szakasza a jelen időnek, melyben nem tudja elkülöníteni a korábbi és későbbi részeket (Baldwin 1902: 332). Ezen a ponton kapcsolódik a *szemléletesség* retorikai fogalmához (RL 1116–7) és a *szemléltetés*hez (RL 1117–22) is.

A *Retorikai lexikon* a *szemléletességet* a gondolatalakzatok között tárgyalja, Molinié (1992: 144) felveti a gondolatalakzat mellett a stílusminőségként való besorolását is. A *szemléltetés* az érzéki megismerés és az elvont gondolkodás között teremt kapcsolatot, hogy megkönnyítse az elvont ismeretek megértését, és segítse a bevésést. Szűkebb értelemben didaktikai alapelv, tágabb értelemben „beszédünk hatásának nélkülözhetetlen alapja” (RL 1117). Adamikné Jászó Anna szócikkében a metafora arisztotelészi fogalma és a (szemléltető szerepű) példa mellett utal a perelmani fogalomra is (*jelenlévőség*): „a jelen megteremtése az érzelmi hatás egyik legfontosabb eszköze, evégett dolgozta ki a retorika a szóképek és az alakzatok rendsze-

rét. A szemléletességre azért van szükség, mert a nyelv maga absztrakció a valósághoz képest, a nyelvből megteremtett mű pedig kétszeres absztrakció a valósághoz viszonyítva” (RL 1118). Így kapcsolja össze a fogalom a retorikát, a pszichológiát és a pedagógiát. Először azt vizsgálom meg ebből az összefüggérendszerből, hogyan helyezi el a fogalmat Perelman a retorikai hagyományban.

Jelenlét a klasszikus retorikában

Perelman a jelenléttel foglalkozó fejezetekben több ókori retorikából is idéz, ezek az utalások főként az *Értekezés az érvelésről* című munkában található. *A retorika birodalma* jelenlétről szóló 4. fejezetében kevesebb a klasszikus utalás. Arisztotelész neve mégis ez utóbbiban tűnik fel a jelenlét kapcsán (Perelman 1977: 51). Perelman itt arról beszél, hogy a logikával ellentétben az érvelésben nem lehet a teljes érvelési láncolatot levezetni, bizonyos premissákat nem kell kimondani. Ebből következik az enthüméma arisztotelészi definíciója: retorikai szillogizmus. „Az enthümémának kevés állításból kell állnia, gyakran kevesebből, mint az első szillogizmus, mert ha valamelyik közülük ismeretes, nem kell megemlíteni, a hallgató maga hozzászéli” (Arisztotelész 1357a, 1999: 35). Ezt követően (1357b) foglalkozik Arisztotelész a valószínűségekkel és a jelekkel.

Az *Értekezés az érvelésről* 29. fejezetének bevezetésében (Perelman 2000: 155) egyszerre idéz három klasszikus retorikát: a Herenniusnak ajánlott retorikát, Cicerót és Quintilianust. Az idézett részletekkel Perelman azt bizonyítja, hogy már az ókori retorikák bővelkedtek a tények kiválasztására vonatkozó tanácsokban. Az első példa a Herenniusnak ajánlott retorika (Cornificius 1, 12; 2001: 14–5): „Az elbeszélésnek három faja van. Az első az, amelyben előadjuk a történeteket, és a győzelem érdekében minden mozzanatot a javunkra fordítunk; ezt olyan ügyeknél alkalmazzuk, amelyek bírósági döntésre várnak. Az elbeszélés második fajtája az, amelyhez olykor bizalomkeltés, vádaskodás, átvezetés vagy valaminek az előkészítése céljából folyamodunk. A harmadik fajta az, amely távol áll ugyan a polgári pertől, mégis érdemes gyakorlatot szerezni benne, hogy annál sikeresebben alkalmazhassuk az elbeszélés fenti két fajtáját törvényszéki beszédeinkben.”

Az *Értekezés az érvelésről* 42. fejezete a jelenlét megteremtésének alakzatairól szól (Perelman 2000: 237–8). A Herenniusnak ajánlott retorika két másik helyére utal, mindkettő a stílusról szóló 4. könyvben található. Az első példa (Cornificius 4, 36; 2001: 100–1) a helyesbítés, amikor elvetjük, amit mondunk, és a helyébe olyat teszünk, ami megfelelőbbnek látszik. „Az ilyen

alakzat hatással van a hallgató lelkére. Mert a közömbös szóval kifejezett dolog mellékesnek tűnik, de magának a szónoknak a helyesbítése után az előadásmódtól fontosabbá válik.” Nyilvánvaló a párhuzam Perelman szándékával: a szónok a szavak, az előadásmód megválasztása segítségével hat a hallgató lelkére. Még egy idézetet emelnék ki: „Előfordul, hogy nem célszerűbb [rögtön a legmegfelelőbb szót választani]: szócsere révén ugyanis olykor kitűnik, olyan a téma, hogy amikor közönséges szóval nevezted meg, szinte aláértékelted a fontosságát, amikor pedig választékosabb szót alkalmazol, jelentősebbé válik. Ha rögtön ezt a szót választottad volna, sem a téma, sem a szó vonzóerejére nem figyeltek volna fel.”

A 42. fejezet másik idézett helyén Perelman az összekapcsolás, hozzákapcsolás, elkülönítés, kettőzés és az értelmezés alakzatáról írva ezt a példát idézi: „Zavargásokat, Gaius Gracchus, belső zavargásokat és belviszályokat szítasz!” (Cornificius 4, 38; 2001: 102; Perelman 2000: 237). Utóbbi két alakzat esetén a Herenniusnak ajánlott retorika a hallgató lelkére gyakorolt hatást emeli ki. Érdemes idézni az értelmezéshez fűzött megjegyzést, mert illik Perelman gondolatmenetébe: „Szükségképpen megrendül a hallgató lelke, amikor az egyszer már kimondott súlyos kifejezést más értelmezéssel újra felidézzük” (Cornificius 2001: 102).

A *retorika birodalmában* a jelenvalóvá tétel stíluseszközei között szintén a Herenniusnak ajánlott retorika szemléletességéről szóló fejezetére utal (Perelman 1977: 52). Az idézett helyen az elbeszélésről van szó: „szavakkal úgy ábrázoljuk a dolgot, mintha a cselekmény, illetve a dolog a szemünk előtt történne, illetve volna” (Cornificius 4, 68; 2001: 125–6).

Cicero (A feltalálásról I, 21, 30; 2012: 102) a Perelman által idézett helyen a szónoki beszéd részei közül szintén az elbeszéléssel foglalkozik. A hivatkozott helyen arról van szó, mikor ne iktassunk be elbeszélést: ha árthat (felháborodást kelthet), ha nem használ (mások már elmondták, nem érdekünk újra/másként elmondani, a közönség tisztában van az esettel, és nem érdekünk máshogy tájékoztatni), ha nem megfelelő a hely (nem az ügy megkívánta helyre tesszük a beszédben) vagy eltérne az ügy megkövetelte helyzettől („ragyogó világossággal és pompázatosan” fejtegetjük, ami ellenfelünk javát szolgálja, vagy azt, ami a mi érdekünket szolgálná, „homályosan és pongyolán” adjuk elő). „Ennélfogva, hogy ne essünk ebbe a hibába, mindent saját ügyünk javára kell fordítanunk; ami ellenünk szól, abból amit csak lehetséges, el kell hallgatnunk; amit elkerülni nem lehet, azt csak futólag érintsük, ami pedig mellettünk szól, azt gondosan és töviről hegyire kifejtve kell elbeszélnünk” (Cicero 2012: 103). A Perelman számára fontos aspektus itt is a tények adott

retorikai szituációnak megfelelő kiválogatása, hogy azok „megjelenítésével” a szónok a kívánt hatást érje el.

Az érvelésről szóló értekezés 29. fejezetének bevezetőjében idézett harmadik klasszikus szerző Quintilianus. Az elbeszélés fogalmáról és funkciójáról szólva a kiemelt megjegyzésben az áll, hogy „a legjobb előkészítés, ami rejtve marad” (Quintilianus 4, 2, 57; 2009: 300). Korábban (4, 2, 55) arról van szó, hogy mindabból szemezgessünk az elbeszélésben, amit majd a bizonyításban akarunk tárgyalni: jellem, indíték, helyszín, időpont, eszköz, alkalom. Ez a gondolat (a körülményeknek megfelelő válogatás mint szónoki feladat) is kapcsolódik Perelman gondolatmenetéhez. Quintilianust a jelenlét megteremtésének alakzatai között is említi a 42. fejezetben (Perelman 2000: 235 és 237). Először a választás stíluseszközei között, a *prolepszis* kapcsán idézi két példáját (Quintilianus 9, 2, 18; 2009: 577): [A szavak sajátos jelentését vagy *vélelemmel* állapítjuk meg, például] „Bár az nem büntetés, hanem a büntett megakadályozása volt”, [vagy *feddással*, például:] „Polgárok, mondom, ha egyáltalán megérdemlik azt az elnevezést.”

A másik idézett hely az *adjectio* példája, ebből Perelman ennyit idéz: „*J'ai tué, oui j'ai tué...*” ('én öltem meg, igen, én öltem meg'; Perelman 2000: 237). Érdekes, hogy a kilencedik könyv 3. fejezetére, az *enargeia* mint stíluserény leghosszabb bemutatására (9, 3, 61–71) nem utal Perelman: „Ékes az, ami több a világosnál és az elfogadhatónál. Első két fokozata a mondánivaló érthetősége és szabatosága, a harmadik pedig az, amit megfelelően mívességnek nevezhetünk. Ez az oka annak, hogy az *enargeiát*, amelyről az elbeszélés szabályainál tettem említést, az ékesség körébe sorolom, mivel több a nyilvánvalónál, vagy ahogyan mások mondják, inkább megjelenít, mint megvilágosít (9, 3, 61; 2009: 529).

Az utolsó, a jelenléttel kapcsolatban idézett szerző a klasszikus retorika hagyományából Pszeudo-Longinosz. Az *Értekezés az érvelésről* két helyet idéz tőle. Az elsőt azok között a stíluseszközök között, amelyek a jelenlőség megteremtését szolgálják, és a nyelvtani időhöz kapcsolódnak (Perelman 2000: 238–9). Ilyen a szemléletesség (*hypotypose*; erre *A retorika birodalmában* a Herenniusnak ajánlott retorikát idézi: 4, 68; 2001: 125–6). Az érvelésről szóló értekezésben a köztöszóhasználat, köztöszóelhagyás szerepével kapcsolatban idézi Pszeudo-Longinoszt: „Mert amint ha valaki összekötné a futók testét, az iramukat venné el, úgy a szenvedély is, a köztöszók és egyéb toldalékok által akadályozva, elnehezedik, hiszen elveszti a roham lehetőségét és azt a képességet, hogy úgy robbanjon ki, mint holmi hadigépből” (Pszeudo-Longinosz XXI, 1965: 69).

A következő idézett hely a hallgatósággal való egyesülést (*communio*, Perelman 2000: 241) megteremtő stílusesszközök közül a személycsere (*énallage de la personne*) példája: Démoszthenész már nem olyan önkényes, mint ő (ti. Thuküdidész), de minden effélében igen telhetetlen, és a szórend felforgatottságával nagy fokú izgatottságot teremt, s valóban a rögtönzött beszéd látszatát kelti, sőt a hosszas szórendfelforgatással járó „kockázatba a hallgatókat is magával sodorja” (Pseudo-Longinosz XXII, 1965: 71). Perelman hozzáteszi, hogy ez „a jelenlét és az egyesülés alakzata” (*figure de présence et communion*; Perelman 2000: 241). Tehát a jelenvalóvá tétel eszköze lehet a személycsere is, bár a személycsere nem, csak az időcserét említi az eszközök között (Perelman 2000: 239).

Longinoszt egy helyen *A retorika birodalmában* is idézi (Perelman 1977: 53): „Ezért akkor bizonyul legjobbnak az alakzat, amikor éppen az van benne leplezve, hogy alakzat. A fenség és a szenvedély tehát elhárítja az alakzatok alkalmazásának gyanúját, és csodás háttérerővé válik, mert a művészet mesterségbeli része, ha egyszer szépség és nagyszerűség vonja be, egyébként leplezve van, és minden gyanútól ment” (Pseudo-Longinosz XVII, 1–2, 1965: 63). Ez a részlet Perelman gondolatmenetének azt a pontját támasztja alá, amellyel elhatárolódik a stílusesszközök egyszerű díszítményként való kezelésétől. A stílusesszközök argumentatív szereppel rendelkeznek, nem leprésselt virágok egy virággyűjtőben (Perelman 1977: 13–4). Ezt az *Értekezés az érvelésről* még nem emelte ki annyira, mint a későbbi mű, amely már reagál az aktuális tendenciákra, kutatási eredményekre, például a *Rhétorique générale* megjelenésére (ld. *A retorika birodalma* bevezetőjét Perelman 1977: 7–14; Perelman 2018: 7–15).

A jelenlét perelmani fogalma tehát több ponton érintkezik az *evidentia* klasszikus retorikából ismert fogalmával, mely Quintilianus meghatározása szerint „szavakkal valamiképpen az egész dolog képét lefesti” (8, 3, 63; 2009: 530). Cicerónál az *enargeia* a szemléltetés leíró formája, ezzel szemben az arisztotelészi *enargeia* az *evidentia* dinamikus formája (*deskriptive und dynamische Evidenz*, Kramer–Pelzer 2021: 4–5). Comenius *Orbis pictus*ában az *evidentia* nem stílusesszközként, hanem a retorika legfontosabb alapelveként jelenik meg (Kramer–Pelzer 2021: 4). A jelenlét fogalmát és az *evidentiát* az is összekapcsolja, hogy mindkettő számít a címzett aktivitására a kommunikációs folyamatban, egyik sem csupán passzív szemlélőként tekint rá (Kramer–Pelzer 2021: 7). Látható az is, hogy Perelman gyakran a klasszikus retorikák elbeszélésre utaló részeit idézi a jelenlét megteremtése kapcsán, tehát az érdeklő, megtörtént eseteket hogyan adhat úgy elő a szónok, hogy az a kívánt hatással legyen a hallgatóságra.

Jelenlét a modern retorikában, filozófiában és pszichológiában

A filozófus Perelman retorikai munkáiban is gyakran hivatkozik filozófusokra. A jelenléttel foglalkozó fejezetben főleg az ismeretelmélethez köthető nézetekre utal, annak ellenére, hogy a jelenlét fogalmát elhatárolta a filozófiától. *A retorika birodalma* jelenléttel foglalkozó 4. fejezetének elején (Perelman 1977: 48) Kantot idézi, aki a rábeszélést és a meggyőzést az alapján különítette el, hogy az előbbi szubjektív, utóbbi viszont objektív alapú hit. Perelman szerint azonban az egyetértést okozhatja egy közösség vagy egy korszak közvélekedése is, nem arra utal, hogy ítéletünk alapja evidencia vagy szükség-szerűség. A dialektikus érvelésben lehetőségünk van meggyőződni arról, hogy beszélgetőpartnerünk egyetért-e érvelésünk egyes pontjaival. Platón *Gorgiasz* című dialógusában Szókratész beszélgetőtársa, Kalliklész egyetértéséből levonja azt a következtetést, hogy igaza van. Perelman rámutat arra, hogy bár a filozófus ambíciója mindig az egyetemes igazság elérése, a párbeszédben az egyetértés nem lehet az objektív igazság kifejeződése, ehhez a beszélgetőpartneren kívül az univerzális közönség egyetértésére lenne szükség (Perelman 1977: 45, 48).

A másik idézett filozófus a jelenléttel foglalkozó fejezetekben (Perelman 2000: 157, Perelman 1977: 50) a kora újkori brit episztemológus, Francis Bacon, aki Descartes-hoz hasonlóan jelentős hatást gyakorolt a retorika történetére (Golden–Berquist–Coleman 1984: 127) és Perelman retorikájára is. A tudományok megújítását célzó, hat kötetre tervezett munkájának első kötete a *Tanulás fejlesztése (The Advancement of Learning)*, ezt idézi Perelman mindkét retorikája. Bacon a dedukció helyett a kísérletező-induktív módszereszmény felé fordul. Szerinte a szillogizmusokat felépítő szavak olyan fogalmak jelképei, amelyeket helytelenül vonatkoztattunk el a dolgokból. Megoldás a valódi indukció lehet, a tudományos alapfogalmaknak a dolgokból való származtatása. Ha megismerjük a jelenségek okait, és a természeti tárgyakat a megfelelő módon rendezzük el, akkor kényszerítjük a természetet arra, hogy a szándékunknak megfelelő okozatokat hozza létre. Ehhez kapcsolódnak Bacon híres idolumai, az értelmünket hatalmukban tartó ködépek is (Boros 2013: 640).

Bacon rendszerében a megértés három részre tagolódik: a történelem az emlékezetre, a költészet a képzeletre, a filozófia az értelemre hat, a retorika szerepe pedig ebben a rendszerben az, hogy az értelem segítségével haszon a képzeletre az akarat befolyásolása (megindítása) érdekében. A szónoki invenció helyett azt hangsúlyozza, hogy a szónok az emlékezetében már meglévő tudást hozza elő és alkalmazza az adott retorikai szituációban

(Golden–Berquist–Coleman 1984: 127). A Perelman által idézett részben Bacon a tanulást megkönnyítő módszert keresi, és az ékesszólásban találja meg („the illustration of tradition, comprehended in that Science, which we call rhetoricke, or art of eloquence” – Bacon 2003: 127). Nem ért egyet Platónnal, aki a retorikát a szakácművészethez hasonlította, abból kiindulva, hogy mindkettő a „fogyasztók” ízlését szeretné kiszolgálni. Retorikára Bacon szerint szükség van, mert a logika (észszerűség) önmagában nem hat a képzeletre, az érzelmekre, vonzalmakra (*affections*). Az elméhez tartozik a jövő és az időtartam, az érzések viszont a jelenhez kapcsolódnak, a jelen kitölti a képzeletet. Az ékesszólás és a meggyőzés azonban képes jövőbeli dolgokat is jelenvalóvá tenni; a retorika segítségével tehát az elme „legyőzheti” a képzeletet (Bacon 2003: 128–9). A következő bekezdésben Bacon is említi a híres metaforát, mely szerint a logika zárt, a retorika pedig nyitott tényér, hozzátéve, hogy a logika demonstrációi minden emberre általánosan érvényesek („zárt ököl”), a retorikai bizonyíték és a meggyőzés viszont a hallgatóságnak megfelelően változik („nyitott tényér”, Bacon 2003: 129).

Az újkori episztemológia négy újítója, Bacon, Descartes, Locke és Vico közül Perelman a tárgyalt részben Bacon mellett csak Vicóra hivatkozik az *Értekezés az érvelésről* 42. fejezetében, rá azonban ötször is. Vico retorikáról vallott nézeteinek legfontosabb forrása Cicero retorikaelmélete, aki szerint a retorika hasznos mesterség, valószínűségen alapuló gyakorlati tudás, amely segít az élet kényszereire való alkalmazkodásban, termékeny és befolyásossá tesz. Szerinte a retorika olyan fontos az emberi kapcsolatok, a viselkedés terén, mint a matematikai igazság a fizikai világban. Az emberi természet csak a vágyak felkeltésével motiválható, nem a fizikai tények felidézésével, hanem valószínű toposzokkal (közhelyekkel). Látható, hogy Vico sok ponton Descartes-tal ellentétes nézeteket vallott (Golden–Berquist–Coleman 1984: 134).

Perelman inkább példákat idéz Vicótól: az anafórára (az ismétlésre nem hoz példát, csak hivatkozik Vicóra 2000: 236) és a halmozásra (2000: 237, *A retorika birodalmában* ugyanezt a példát idézi, 1977: 52). A képzelt egyes beszéd kapcsán utal arra, hogy ez fokozza a jelenlétet azáltal, hogy egy személynek tulajdonítja a szavakat (beszéltetés, *sermocinatio*). A hagyomány elkülöníti ezt a párbeszédtől (*dialogisme*), ahol több ember beszélget. Itt található a második hivatkozás Vicóra, de a példát nem idézi (2000: 238). A szónoki kérdés, az *apostrofé* kapcsán nem példát idéz, hanem arra utal, hogy a szónoki kérdésben a beszélő ellenfelét vagy a bírót arra kéri, hogy gondolkodjon el a tárgyalt helyzetről, és vegyen részt a bizonyításban, amit a szónok eléjük tár (2000: 240).

A retorika birodalmában egy olyan utalást tesz, ami nem szerepel az *Értekezésben* (1977: 51): csak egy tárgyra irányítva teremthetjük meg a hallgatóságban a felidézni kívánt érzéseket.

A filozófiát és a retorikát összekapcsolta 1776-ban megjelent műve címében a skót presbiteriánus lelkész, George Campbell (*A retorika filozófiája, The Philosophy of Rhetoric*). Példaként ő is az elbeszélésre hivatkozik, mint Perelman a jelenléttel kapcsolatban. Az etikai bizonyítékokat (*éthosz*) fontosabbnak tartja, mint az értelmieket (*logosz*), mert csak a bizalom jelenlétében születhet meg a szimpátia, és ez fontos a meggyőzéshez (Golden–Berquist–Coleman 1984: 148–50). Az érzelmekre ható meggyőzés (*persuasion*) képes hatni az akaratra, és ez Campbell szerint négylépcsős folyamat: utasítás (*instruction*) → képzelet (*imagination*) → szenvedély, rajongás (*passion*) → akarat (*will*). A képzelet segítségével találjuk ki és kapcsoljuk egymással össze a gondolatokat, és a retorika az a mesterség vagy tehetség, amely által a beszédet a célhoz illesztjük. A szónok művészi módon kapcsolja össze az ítélőképesség meggyőzésére szolgáló erős érveket a szemléletes, érzelmekre ható, vágyakat keltő hatásokkal.

A téma szempontjából fontos fejezetben Perelman utal Campbellre, de csak Whatelyre hivatkozik, aki Campbellt idézi; nem ad meg konkrét helyet Campbelltől (Perelman 2000: 158). Gross és Dearin (2010: 136) részletesen tárgyalják Campbell hatását a jelenlét perelmani fogalmára. Szerintük (2010: 150–1) a jelenlét fogalmát a *szinergia* pszichológiából ismeretes fogalmával is össze lehet kapcsolni (erre később részletesebben kitérek). Az általuk idézett helyen Campbell azokról a körülményekről beszél, amelyek közreműködnek a vágyak felébresztésében. Hét ilyen körülményt tárgyal: 1. valószínűség (*probability*), 2. hihetőség (*plausibility*), 3. fontosság (*importance*), 4. időbeli közelség (*proximity in time*), 5. helyek összekapcsolódása (*connexion of place*), 6. kapcsolat az érintett személyekkel (*relation to the persons concerned*), 7. a következményekhez fűződő érdek (*interest in the consequences*). A 6. és a 7. körülmény kapcsán említi, hogy ha jelen van a személy, akkor a látványa, gesztusai, érzéseinek jelei közvetlenül hatnak a szimpátiánkra, megfertőz szenvedélyével, így nem tudunk különbséget tenni saját magunk és az ő vágyai, saját érdekeink és az ő érdekei között (Campbell 1963: 81–90). (A kapcsolat nyelvéhez lásd: Balázs 1987, 2020: 105–20; a viselkedésközpontú kommunikációhoz: Balázs 2022: 55.)

A logika és a retorika területén is jelentős műveket alkotott az anglikán érsek, Whately, akinek 1828-ban keletkezett, a *Retorika elemei (Elements of Rhetoric)* című művére Perelman is hivatkozik a jelenlétről szóló fejezetben. Pontosabban arra a részletre hivatkozik, amelyet Campbelltől idéz Whately.

A hivatkozott hely azonban nem a *Philosophy and Rhetoric* 90. oldalán van, mint a Gross és Dearin (2010: 136) által elemzett rész, hanem előbb, az első könyv 7. fejezetének IV. részében (Campbell 1963: 77–8). Azt vizsgálja, hol marad hely az érvelés számára, ha a vágyaknak ilyen nagy szerepük van. A szónoknak két feladata van ezzel kapcsolatban: 1. érzelmeket kell gerjesztenie a hallgatóságban, 2. biztosítania kell a hallgatóságot arról, hogy kapcsolat van a cselekvés között, amelyre rá akarja beszélni őket, és az általa felélesztett vágyak kielégítése között. Nincs tehát meggyőzés a vágyakra való hatás nélkül.

Ez a hely azért nagyon fontos Whately számára, mert ebből vezeti le a különbségtételt Arisztotelész és Campbell között: Arisztotelésznél az érzelmek megváltoztatják az emberek (racionális) ítéleteit (például 1354b 1999: 30; 1378a 1999: 81–2), befolyásolják a bíró döntését. Whately szerint azonban szükségesek az akarat megindításához; a bírónak joga van ahhoz, hogy elfogult legyen. Whately utal Kleón és Diodotosz beszédeire (Thuküdidész 2006: 37–48), ezzel bizonyítja, hogy veszélyes a politikai hasznosságra hivatkozni (*political expediency*), mivel soha nem lehet hasznos (*expedient*) a rosszat választani, és azt tenni, ami erkölcsileg helytelen (*Appendix GG*, Whately 1857: 315–6).

Az *Értekezés az érvelésről* 29. fejezetének végén utal Perelman a jelenlét történelemfilozófiai vonatkozásaira (ezen gondolatainak részletes kifejtése eltérne a témától, ld. Perelman 1963, 1970, 1989). Raymond Aron (1948: 115) fejtegetéseit idézi a történész szerepéről, valamint a választás és a jelenlét szerepéről a történész munkájában. Aron szerint a kifejezések megválasztása sokszor inkább a helyzet felidézésére, az atmoszféra visszaadására szolgál, a tárgyilagosság tudatos megkerülése a cél. Perelman tézise, hogy a humán tudományokban (és a természettudományokban) a választás nem csupán válogatás, hanem szerkesztés (*construction*) és értelmezés (*interprétation*) is (Perelman 2000: 160). Ez annak a problematikának a folytatása, amelyre korábban már az elbeszéléssel kapcsolatban többször is utaltam. A történész elbeszélése egy csatáról követhet egy sajátos rendezőelvet, rávetítheti saját kategóriáit a múltra, szabadon választhat a kifejezések közül. A jog területén az elbeszélés pártossága tény: erre utaltak a klasszikus retorikák szerzői is.

A retorika és a filozófia érintkezési területéhez kapcsolható Richard M. Weaver, akinek neve csak a későbbi munkában, *A retorika birodalmában* szerepel (Perelman 1977: 51; Weaver 1985: 54). Weaver konzervatív és platóni idealista, ennek megfelelő retorikadefiníciója is: a retorika tanácsot ad az embereknek egy tőlük független rend és adott helyzetük összekapcsolásával. Tehát a szónoknak a cselekvést és a megértést olyan egésszé kell kombi-

nálnia, ami több, mint a tudományos észlelés: nem csupán megmutatja, amit a közönségnek észlelnie kell, hanem be is kell láttatnia velük, amiről meg akarja győzni őket. A retorikának az ideákat, az alapvető értékeket kell felmutatnia az embereknek. A retorika célját tekintve a hangsúly művészete (*an art of emphasis*, ezt idézi Perelman), amely a vágyak (hierarchikus) rendszerét testesíti meg. A becsületes (*honest*) rétor ezért mindig két dolgot tart szem előtt: 1. a látomást (hogyan kellene történniük a dolgoknak ideálisan és etikusan), 2. hallgatói speciális körülményeinek mérlegelését.

A jelenlét pszichológiai vonatkozásaira is utal Perelman (2000: 156) a 29. fejezetben. A jelenlét pszichológiai tény, amely a percepció szintjén hat. Piaget kutatásaiból emeli ki azt az eredményt, hogy két elem összehasonlításakor a legjobb vagy a leggyakoribb az, amin hosszabban időzik a szem, csupán e tény által felértékelődik. Piaget rendszerében az első a szenzomotoros szint (erre épül szakaszelméletében a szenzomotoros szakasz, vö. N. Kollár–Szabó 2017: 459–67). Perelman a jelenlét kapcsán nem utal az asszociációra és a disszociációra a megismerési folyamatban, de ez a két, Piaget által említett fogalom fontos szerepet játszik Perelman érvelési rendszerében (Piaget 1970: 19; Perelman 2000: 550–609).

Már említettem, hogy Gross és Dearin (2010: 135–52) a pszichológia szinergiafogalma alapján értelmezi a jelenlét perelmani fogalmát. A szinergia² a pszichológiában azoknak a részleges vagy alacsonyabb szintű motorikus folyamatoknak az egysége, amelyek egyesülve nagyobb folyamatokhoz vagy mozgásokhoz vezetnek. A szinergiaelmélet az az elmélet, mely szerint a mentális szintézis és egység motorikus folyamatoknak köszönhetően valósul meg (Baldwin 1902: 658). Egy száz évvel későbbi definíció alapján a szinergia együttműködés (*Zusammenarbeit*), különféle erőknél, tényezőknél, szerveknek a közös eredmény érdekében végzett tevékenysége, például az izmok együttműködése egy mozdulat esetén (Häcker–Stapf 2009: 982). Mindkét definícióhoz kapcsolható Gross és Dearin (2010: 135) magyarázata: a jelenlét olyan másodlagos hatás, amely a feltalálás, elrendezés, stílus szintjének elsőrendű hatásaitól függ. Ha ezeken a szinteken a szónok választásainak következtében létrejönnek az elsődleges hatások, akkor létrejöhet a jelenlét mint másodlagos hatás. A jelenlét tehát olyan pszichológiai jelenség, amely az érvelésben lényegi elemmé válik.

Már Arisztotelész is említette, hogy léteznek mozgalmasság és nem mozgalmasság metaforák (a dinamikus evidenciára a 2. pontban utaltam, *Rétorika* 3, 11; 1411b; 1999: 158). A szónok tudatosan választja az egyik kifejezés-

² A fogalom manapság talán Stephen R. Covey értelmezésében a legelterjedtebb: *The 7 Habits of Highly Effective People*. Free Press, New York, 1988.

módot a másik helyett, hogy megragadja a figyelmet (pszichológiai hatás) és megteremtse a „ragaszkodást” (Perelman fogalma, *adhésion*) az adott véleményhez. A „jelenlétben” az az érzésünk, hogy a valóságot ragadjuk meg. Gross és Dearin (2010: 152) szerint a jelenlétnek annak ellenére vannak egzisztenciális implikációi, hogy Perelman ezt tagadta, mivel „retorikai valóságot” teremt, és megváltoztatja a tudatot. A jelenlét fogalma nem mond ellent a perelmani érvelési rendszer alapvetően racionális voltának, mert a racionalitás nem az érv, hanem az érvelési folyamat sajátossága. A hallgatóság és a szónok interakciójában válik racionálissá az érvelés.

Jelenlét az *Új retorikában* (Értekezés az érvelésről, 1958)

A 2. és a 3. pontban már láthatóvá vált, hogy Perelman érvelésről szóló értekezése két paragrafusában foglalkozik kiemelten a jelenlét fogalmával, ezek a 29. és a 42. paragrafusok (Perelman 2000: 154–61, 232–41). A 29. paragrafus a második fejezet elején található. Ez a fejezet az adatok kiválasztásával és az érvelés céljához való alkalmazásával foglalkozik, címe: Az adatok kiválasztása és a jelenlét (§ 29. *La sélection des données et la présence*). Az érvelés kiindulópontját alkotó előzetes válogatás szempontjából kétféle közönséget különít el Perelman: a speciális, szakmai közönséget, amely esetében a választható adatok köre pontosan körülhatárolt (például jogi érvelés esetén a törvények) és a nem speciális közönséget. Utóbbi esetében a határok bizonytalanabbak, de minden közönség esetében létezik egy olyan hivatkozási rendszer, amely az érvelés ellenőrzésére szolgál. A tények esetében nyilvánvalóan azt kell megkérdezni, erősítik vagy gyengítik az érvelésünket (például a sajtóban vagy a szónoki beszéd elbeszélés nevű részében). A tudományos vitákban a tények, hipotézisek, elméletek választása az adott tudományág módszertanának részét képezi. Az elemek kiválasztása és bemutatása a hallgatóságnak a fontosságukat és helyességüket jelzi az adott diskurzusban. Az érvelés racionális elképzelései nem fordítottak figyelmet arra, hogy ez a választás *jelenlétet* ad a kiválasztott elemeknek, pedig ez az érvelés lényeges összetevője.

A jelenlét közvetlenül az érzékszerveinkre hat. Az a dolog, ami jelen van a tudatban, olyan fontossá válik, hogy ezt az érvelés elmélete és gyakorlata nem hagyhatja figyelmen kívül. A szónok egyik legfontosabb feladata, hogy 1. jelenvalóvá tegye csupán nyelvi varázslat segítségével azt, ami éppen nincs jelen, de amit érvelése szempontjából fontosnak tart, vagy 2. még jobban jelenvalóvá téve bizonyos, már korábban tudatosított elemeket azok értékét növelje. A retorikák szerzői a gyors eredmény elérése érdekében

konkrét tárgyak használatát javasolták. Például amikor Antonius a hallgatóság szánalmára apellálva felmutatja a meggyilkolt Caesar véres tógáját, ezáltal szemlélteti, jelenvalóvá teszi a gyilkosságot. Perelman utal arra az ókori bírósági gyakorlatra, hogy a vádlott gyermekei megjelentek a tárgyaláson. Emlékeztet arra, hogy a jelenlét a szónok szándékával ellentétesen is hathat, más irányba terelheti a hallgatóság figyelmét (Perelman 2000: 157). Másrészt nem szabad túlzásba esve azt, ami jelen van, biztosnak venni, és a jelen távolabbi (jelenvalóvá nem tett) dolgait kevésbé valószínűnek, ezért kevésbé fontosnak tartani.

A jelenvalóvá tétel nemcsak időben, térben közeli tárgyakra vonatkozhat, hanem ítéleteknek, teljes érveléseknek a tudat előterébe helyezésére is. Perelman kulcsfontosságúnak tartja, hogy megvizsgálja, mi az oka, ha a tökéletesen levezetett szillogizmusokat a hallgató elfogadja, de mégsem cselekszik a konklúzióknak megfelelő módon. A probléma az lehet ilyenkor, hogy a bizonyítás során elkülönített premisszák homályossá váltak, mikor a hallgató mentális körforgásába beléptek, vagy saját mentalitásával ellentétesek voltak, és ezért nem tudták meggyőzni. A jelenlét fontosságának az érvelésben így pozitív és negatív vonatkozása is van. Nem tartjuk valósnak azt, ami nem része cselekedeteinknek, és ami nem kapcsolódik meggyőződéseinkhez. Példaként Stephen Spender szavait idézi Perelman. Barátaink szövetségeseinknek, valós személyeknek tűnnek, míg ellenségeink hibás tézisek, akiket egy jól irányzott lövéssel akarunk elhallgattatni. Spender a spanyol polgárháborúban a Franco-párti atrocitások esetében holttesteket látott (jelenlét), míg a köztársaságpártiak esetében csak szavakat (a jelenlét elfojtása, kikapcsolása; Perelman 2000: 158–9).

A fejezet végén még két nagyon fontos kiegészítést tesz Perelman. Az első meglepő lehet, filozófusról lévén szó: kijelenti, hogy a jelenlét nem filozófiai vonatkozású fogalom, és elkülöníti Buber és Sartre filozófiájától. A filozófia ontológiához vagy antropológiához kötné a jelenlét fogalmát, őt viszont csak technikai vonatkozásában érdekli ez a fogalom, annak az elkerülhetetlen következtetésnek az értelmében, hogy minden érvelés szelektív: a szónok elemeket és módszert választ a jelenlét megteremtéséhez. Ha az érvelés meggyőzni akar (*convincere*), akkor az univerzális hallgatóság számára kell érvényesnek lennie. A tendenciózus érvet ki kell egészítenie egy másik érvek (a másik oldalról), mint ahogy a bíró is csak mindkét fél meghallgatása után hoz ítéletet. A szubjektív és az objektív közötti átmenetet csak egymást követő bővítések, kiegészítések segítségével lehet megteremteni, melyek közül egyik sem tekinthető véglegesnek. A következő (szónok) rámutathat arra, hogy az előző következtetései az adatok (hibás) kiválasztásából adódtak, ki-

egészítheti azt, és így tovább. Az elemek kiválasztása mellett bemutatásuk (prezentálásuk) technikája is választás eredménye. A 30. paragrafus már a kiválasztott adatok értelmezését tárgyalja (Perelman 2000: 160).

A másik paragrafus, amely a jelenléttel foglalkozik, a Választás, jelenlét és egyesülés alakzatai címet viseli (§ 42. *Figures du choix, de la présence, de la communion*). A stíluseszközöket nem a hagyományos felosztás, hanem az érvelésben betöltött szerepük szerint veszi sorra. Perelman szerint a gondolat- és szóalakzatok megkülönböztetése, mely Arisztotelésznél nem létezett, homályossá tette a retorikai eszközök rendszerét. Az érvelésben játszott szerepük alapján másik csoportosítást javasol, de megjegyzi, hogy egy eszköz érvelési szerepét tekintve több csoportba is tartozhat (Perelman 2000: 232).

Az alakzatok szerepe az adatok bemutatása során lehet: 1. a választás felkínálása, 2. a jelenlét fokozása vagy 3. a hallgatósággal való egyesülés megvalósítása. A tanulmány témája szempontjából a 2. csoport a fontos. Az 1. táblázat mutatja, mely stíluseszközöket sorolja ide Perelman az érvelésről szóló értekezés 42. fejezetében. A másik hasámban a későbbi munkában, *A retorika birodalmában* említett eszközök láthatók (a mindkét műben említettekét félkövérrel emeltem ki).

1. táblázat: A jelenvalóvá tétel stíluseszközei

<i>Értekezés az érvelésről</i> (1958)	<i>A retorika birodalma</i> (1977)
hangutánzás (<i>onomatopée</i>)	–
ismétlés (<i>répétition</i>)	ismétlés (<i>répétition</i>)
anafora (<i>anaphore</i>)	–
szóismétlés, hozzáadás (<i>conduplicatio, adjectio</i>)	–
fokozás (<i>amplification</i>)	fokozás (<i>amplification</i>)
halmozás (<i>congérie</i>)	halmozás (<i>congérie</i>)
szinonimahalmozás, metabolé (<i>synonymie ou métabole</i>)	szinonimahalmozás, metabolé (<i>synonymie ou métabole</i>)
<i>interpretatio</i> (értelmezés)	költői kérdés (<i>interrogation</i>)
áldialógus (<i>pseudo-discours direct</i>)	megelőzés (<i>prolepsis</i>)
beszéltetés (<i>sermocination</i>)	–
szemléletesség (<i>hypotypose</i>)	szemléletesség (<i>hypotypose</i>)
időcsere (<i>énallage de temps</i>)	időcsere (<i>énallage de temps</i>)

Megfigyelhető, hogy a későbbi munkában a költői kérdés és a megelőzés kivételével minden eszköz szerepel a jelenvalóvá tétel stíluseszközei között.

A költői kérdést az *Értekezés az érvelésről* nem említi, a megelőzést pedig még a választás stílus eszközei közé sorolja. A későbbi könyvben, *A retorika birodalmában* nem szerepel az anafora és a szóismétlés, de ezek besorolhatók az ismétlés kategóriájába. Szintén kimarad *A retorika birodalmából* a hangutánzás, az értelmezés, az áldialógus és a beszéltetés (Perelman 2000: 233–41, 1977: 47–54).

Érdemes megvizsgálni néhány, a jelenlét megteremtésére szolgáló eszköz érvelő szerepének perelmani magyarázatát. A legegységesebb talán a hangutánzás, amikor maga a szó hangalakja idézi fel, teszi jelenvalóvá az adott dolgot. Az ismétlés egy összetett eseményt epizódokra bont, ezáltal adja a jelenlét impresszióját. Az anafora a jelenlét megteremtése mellett megkülönböztetéseket is sugall. *Conduplicatio* (szóismétlés megszakítással vagy többszörös szóismétlés) esetén a második kifejezés nagyobb súlyt kap, a jelenlét más hatásoknak rendelődik alá, mint az első esetben. Itt már minőségi változásról van szó, nem csupán mennyiségiről. Az *amplificatio* (nagyítás) a részek felsorolásával kvázi-logikai érvként működik, a szinonimahalmozás azáltal teremt jelenlétet, hogy a folyamatos korrekció érzését kelti a hallgatóban, mintha a szóhasználat egyre megfelelőbb lenne. A példákat megvizsgálva azt láthatjuk, hogy a perelmani érvrendszer kategóriái rejtőznek gondolkodási műveletként a stílus eszközök érvelő szerepének magyarázata mögött (Perelman 2000: 232–41).

Jelenlét *A retorika birodalmában* (1977) és egyéb munkákban

Perelman kiindulópontja ebben a később keletkezett, rövidebb összefoglalóban is az, hogy még az objektívnak tűnő érvelés is a szónok előzetes válogatásának eredménye, akinek a hallgatóság által elfogadott tézisek együtteséből kell kiválasztania premisszáit. Ez az előzetes válogatás tények, értékek és az ezek (megfelelő) hangsúlyát biztosító nyelv kiválasztását jelenti. „Ha bizonyos elemeket kiválasztunk, megjegyezzük és előadunk egy beszédben, akkor azok a tudat előterébe kerülnek, ezáltal jelenlétet adunk nekik” – írja Perelman (2018: 50). Ez a mű olvasható magyarul is, a jelenlétre vonatkozó 4. fejezet gondolatmenetének részletes összefoglalása ezért nem szükséges (Perelman 2018: 48–55). Az *Értekezés az érvelésről* jelenléttel foglalkozó két fejezetét (29. és 42.) a későbbi munkában együtt tárgyalja Perelman, a fejezet első része az elméleti vonatkozásokat összegzi (Arisztotelész, Bacon, Campbell, Kant, Weaver alapján, Perelman 2018: 48–52). Weaver hivatkozott műve 1970-ben jelent meg, ezt még Perelman nem ismerhette korábban. A fejezet második felét a jelenvalóvá tétel elérésére szolgáló

technikák bemutatásának szenteli (Perelman 2018: 52–5). A technikákat nem csoportosítja tovább a választás, jelenlét és egyesülés alakzatai szerint, mint a korábbi munkában. A fejezet végén található elemzés az alakzatok érvelésben betöltött szerepéről az *Értekezés az érvelésről* című korábbi munkájában még nem szerepelt, a kitérő oka az lehet, hogy 1970-ben jelent meg a liège-i μ -csoport *Rhétorique générale*-ja. Ennek jelentőségére a 6. pontban még visszatérek.

Perelman munkatársa, Lucie Olbrechts-Tyteca a komikumról írott könyvében szintén kitért a jelenlét fogalmára az adatok kiválasztásával kapcsolatban, és szintén a szónok választásának szerepét hangsúlyozta. Egy példát mesélt el: a „vevő” nem akar megvenni egy szövetet, és ezért betegnek tettei magát, ágyba fekszik, ott fogadja az eladót. Összeegyeztetlenség lép fel a betegség és a vétel lebonyolítása között. A komikum abból adódik, hogy az eladó a látvány alapján a kevésbé jelenvalót háttérbe szorítja, és kételkedni kezd abban, létrejöhet-e a vétel. A jelenlét tehát meggyőző erőt kölcsönöz az érvelésnek, és Olbrechts-Tyteca szerint ez a nem diszkurzív eszközökhöz hasonlóan működik a diszkurzív eszközök esetében is. Például egy leírás esetében a választott diszkurzív eszközök fontosabbak lesznek a többinél, és lehetővé teszik a figyelem összpontosítását, mert ez könnyen szétszóródhat a valóság komplexitásában (Olbrechts-Tyteca 1974: 119–20).

Perelman egyéb munkáinak, rendszere további fogalmainak elemzése messze vinne a témától, csak egy írásra szeretnék még kitérni, mert a temporalitás szerepe az érvelésben szorosan kapcsolódik a jelenlét, a jelenvalóvá tétel fogalmához (Perelman 1989). Az időbeliség lényeges különbség a demonstráció (logikai levezetés) és az argumentáció között: az érvelés, a „ragaszkodás” (*adhésion*) megteremtése mindig időhöz kötött, állandóan változó körülmények között zajlik. A szituációk változásával pedig az is változik, hogy mi meggyőző: más közönség, más (történelmi) helyzet azt eredményezheti, hogy ami egy korban, helyzetben meggyőző volt, egy másik korban, másik közönség előtt már nem az. Ezért lehet szerepük az érvelésben a retorikai eszközöknek is, például az ismétlésnek vagy a kiemelésnek, ezek a demonstrációban nem értelmezhetők. Az időbeliség okozza, hogy az érvelésben nincsenek (logikai) ellentmondások, csak összeegyeztetlenségek két döntés, két szabály, két megoldás, két cselekvés között. Az érvelés időhöz kötöttsége okozza azt is, hogy az antropológiához, a szociológiához és a pszichológiához kapcsolódik.

Jelenlét és stílus: egy irodalmi példa elemzése

Perelman szerint nincsen tehát semleges, objektív választás, ha valamit a szónok jelenvalóvá tesz, azzal az a célja, hogy a hallgatóság figyelmét ráirányítsa, fókuszálja. Ez a „prezentáció” célja; és amennyiben nyelvi eszközökkel történik, a retorikai eszközök (stílusesezközök), az alakzatok, szóképek is argumentatív többletet kapnak. Nincsen semleges kifejezőmód, a kifejezés válogatás és tervezés következménye (Kopperschmidt 2006: 24–9). Gross és Dearin (2010: 150–1) a perelmani jelenlétről szóló tanulmányukban Rilke *Archaikus Apolló-torzó* című versét elemzik saját prózai fordításukban, mint annak a példáját, hogyan teremti meg a szónok (a költő) a jelenléte csupán a szavak mágiájával. A vers többes szám első személyből egyes szám második személyre vált, az utolsó sorban pedig közvetlenül megszólítja a szemlélőt. A hirtelen váltás a szemlélődés és a megvilágosodás között a jelenvalóság megteremtésére utal: a jelenlét kitölti és megváltoztatja, átalakítja a tudatot. A szerzők egyetértenek Perelmannal abban, hogy ez pszichológiai és argumentatív változásra utal, de szerintük egyben egzisztenciális változást is jelent (Gross–Dearin 2010: 151). Hasonló elemzésre teszek kísérletet a tanulmány utolsó pontjában. A választásnál két szempontot vettem figyelembe: magyar nyelvű verset szerettem volna elemezni, hogy a szóválasztást, stílusesezközöket eredetiben vizsgálhassam. A másik szempont a terjedelem volt: minél rövidebb, „átláthatóbb” verset szerettem volna. Ezért esett a választásom Kőlcsey *Huszt* című epigrammájára.³

Kőlcsey művét a bevezetőben a kánon központi darabjának neveztem, ezt igazolhatja, hogy a NAT 2020 memoriterként tünteti fel a 7–8. osztály számára. A vers 1831. december 29-én született Csekén. Fenyő (1983: 205) hazafias epigrammának nevezi, és kiemeli, hogy a vers alaphelyzete a romantika múltébredtő tendenciája, de célja az ősi dicsőség kultuszának kritikája annak érdekében, hogy a jövő felé orientálja a közönséget. Ezt tekinthetjük a retorikai szituáció szükségletének, az ismert történelmi háttér pedig a retorikai szituáció korlátait alkotja: kolerajárvány, parasztfelkelés, Kőlcsey szatmári aljegyzősége, politikai koncepciója (érdekegyesítés, az előjogok lebontása), a reformkor mint történelmi, valamint a magyar klasszicizmus és romantika mint irodalmi szintér. Ezek az olvasó számára valószínűleg ismertek, ezért részletes kifejtésüket nem tartom szükségesnek. Idézem vi-

³ A tanulmány témájához nem kapcsolódik szorosan, de érdemes megemlíteni, hogy ez a vers tulajdonképpen a Perelman által klasszikusnak és romantikusnak nevezett értéket, viselkedésmódot állítja szembe; ennek kifejtése azonban külön tanulmányt igényelne (Perelman 2000: 128–32).

szont Fenyő (1983: 205) elemzését a versről, mert a téma szempontjából tanulságos:

„[...] a tárgyiasítás és a scenírozás is alapvetően ezt mozdítja elő: a nemzeti génusz megelevenítése, a jelenet és a monológ egyaránt a múltba révedő nosztalgia ellen hatnak. Egyetlen hatalmas lendület ívelésén halad előre az ugyanakkor rendkívül feszes szerkezetű költemény, s minden költői eszköz az erkölcsi mozgósítás irányába hat: a látomásszerű kép és a szentenciózus tanulság kettőssége, az egyszerű mondatok kategorikus érvénye, a hosszú és rövid szavú sorok váltakozása, az igék ismétlődése, a belső rímek, a mély magánhangzók komolysága, az alliterációk patakzó zenéje. S leginkább a tökéletesen poentírozó zárósor, az epigramma jelmondata – a mély magánhangzón alapuló három igével, melyek – a jelentés fokozódó intenzitásának megfelelően – egy szótaggal folyvást meghosszabbodnak.”

A fenti tömör verselemzés a Perelman által jelenvalóvá tételnek nevezett szónoki tevékenység eredményét méltatja, azt a válogatási folyamatot, amelynek következtében az „illő válasz” megszületik a retorikai szituáció által megteremtett fő kérdésre. Érdeemes megvizsgálni a téma néhány korábbi és későbbi feldolgozását Kölcsey életművében:⁴

- (1) [Régi várban] (Cseke, 1825. május)
 Bús düledékeiden, ó Husztnak vára, megállék,
 Csend vala, felleg alol szállt fel az éjeli hold.
 Szél kele most, szakadott a' fal, 's a' visszanyögő hang
 A' szírt erdeje közt zúg vala lábam alatt.
 'S hév kebelem dobogott, 's 'e köny melly forra szememben,
 Titkosan omladozó szent Haza, néked ömölt.
- (2) Munkács (Cseke, 1831. december 30.)
 Hol fejedelmi terem fogadott fejedelmi lakókat,
 s küszde nemes harczot Zrínyi' leánya soká:
 Bérczedet, ó Munkács, keserű gond úli, lebegvén
 Rémalakok szomorún a' fogoly álma fölett.
 Büszke tekintettel mit nézsz a' síkra le bús lak?
 Jön az utas, lát, 's fut messzekerülve tovább.

Az (1) és (2) példa a *Huszt* több motívumát is tartalmazza. Mindkettőben

⁴ Az idézetek forrása: *Régi várban* (Kölcsey 2001: 139), *Munkács* (Kölcsey 2001: 161). *A Huszt* (Kölcsey 2001: 160) kötetben szereplő változatát (7) később elemzem.

megszólítja a várat, a vershelyzet és a beszédhelyzet megegyezik, a versen belül is retorikai szituációt teremtve. A romantikus kellék, a „rémalak” expliciten csak a második példában szerepel, de még nem szólal meg, a tanulságot nem ő fogalmazza meg. Még nem ölti a fel „nemzet géniuszának” alakját, a tanulság sem tartalmazza a Fenyő által méltatott retorikai eszközöket. Onder Csaba (Kölcsey 2008: 179), Kölcsey erkölcsi beszédeinek és írásainak sajtó alá rendezője hívja fel a figyelmet a romantika romkultuszának szerepére az erkölcsi írásokban, a Czelesztínában és a Mohácsban⁵, de idézhetnénk a Nemzeti hagyományokból is ennek igazolására:

- (3) „[...] A görög ezen ideákat nemcsak az emberi életbe hozta le, hanem a maga nemzetiségébe és nemzeti történeteibe olvasztotta. Az istenségi erők a hellén föld gyermekeiben individualizáltattak.” (Nemzeti hagyományok, 1826)
- (4) „[...] a’ régiség becse nem a romok pompájában fekszik.” (Mohács, 1835)
- (5) „[...] Parányi fészkek a’ sziklabérczek, [...] érdemlik-e elhagynunk a jelent, hogy tekinteteinket rajtuk legeltessük? (Mohács, 1835)
- (6) „[...] Hellas’ és Roma’ hősei ragyogtak a’ multból felém, ’s szívszakadva kérdém: hol a’ haza, mellyért halnom lehessen, mint ők?” (Czelesztína, 1835)

A példaként idézett (4) folytatásában a haza atyaként jelenik meg, aki gyermekeire hagyja harcait, veszélyeit, fájdmát és dicsőségét (Kölcsey 2008: 41). Több példában is látható tehát, hogyan kapcsolja össze Kölcsey a múlt, a jelen és a jövő elemeit, illeszkedve a műnem, a műfaj korlátaihoz. Az alapötlet származhat a lélek arisztotelészi elképzeléséből, mely szerint a léleknek két része van, a racionális és az irracionális. A racionális részre hat a logosz, az apák és a barátok intése (Petersdorff 2021: 55). Az alapötlet tehát felfogható úgy, hogy a rémalak (ebben az esetben a „racionális rész”) kívánja meggyőzni érvekkel az irracionális részt (lírai én), hogy a megfelelő cselekvést váltsa ki.

Érdeemes azonban az elemzésre választott *Huszt* kapcsán a feltalálás és az elrendezés mellett azt is megfigyelni, mely stílus eszközökkel (retorikai eszközökkel) alkot illő választ a költő az adott retorikai szituációban. A választott eszközöket összehasonlítom azokkal, amelyeket Perelman a jelenlét megteremtése, a jelenvalóvá tétel kapcsán sorol fel. A Fenyő által idézett

5 A prózai művekből vett idézetek forrása: (3) Kölcsey 2008b: 188, (4) és (5) Kölcsey 2008a: 41 és 38. (6) Kölcsey 2008a: 25.

elemzés a következő eszközöket említi: 1. scenírozás és a nemzeti génius meglevenítése, 2. feszes szerkezet (látomásszerű kép és a szentenciózus tanulság kettőssége), 3. szó- és mondathasználat, 4. ismétlés (igék, belső rímek, alliteráció), 5. zeneiség (rím, mély magánhangzók), 6. sententia, 7. növekvő tagok. Fentebb összegeztem, hogy Perelman a jelenvalóvá tétel eszközei között a következő retorikai eszközöket sorolja fel⁶: hangutánzás (a – *onomatopée*), fokozás (b – *amplification*), halmozás (c – *congérie*), szinonimahalmozás vagy metabolé (d. – *synonymie au métabole*), időcsere (e – *énallage du temps*), szemléletesség (f – *hypotypose*), ismétlés (g – *répétition*). A retorika birodalmában még a költői kérdést (h – *interrogation*) és a megelőzést említi (i – *prolepsis*). A retorika birodalmában nem említett beszéltetést és áldialógust a költői kérdés kategóriájába (h) soroltam.

Melyik szerepel ezek közül a vizsgált epigrammában? A (7) számú példa a vers véglegesként ismert szövege, az ábécé kiemelt kisbetűi a felsorolt retorikai eszközökre utalnak.

- (7) Bús düledékeiden, Husztnak romvára, megállék;
 Csend vala, felleg alól szállt-fel az éjeli hold.
 Szél kele most, mint sír' szele kél (**a, e**); 's a' csarnok' elontott
 Oszlopi közt lebegő rémalak inte felém. (**f**)
 És mond: (**e**) Honfi mit ér epedő kebel e' romok ormán?
 Régi kor' árnya felé visszamerengni mit ér? (**c, g, h, i**)
 Messze jövődővel komolyan vess öszve jelenkort;
 Hass, alkoss, gyarapíts (**b, d**); 's a' haza fényre derül! (**e**)

A tájleírás a „szél kele most” sortól dinamikusabbá válik, az *s* és *sz* hangok váltakozása hangutánzásnak tekinthető. A rémalak megszólalásakor a Perelman által a jelenlét megteremtésének eszközeként megnevezett nyolc retorikai eszköz közül négyet használ a költő, a teljes versben (mindössze nyolc sorban) pedig az összes eszköz megtalálható. Továbbá szerepel még (Adamikné 2019 alapján) megszemélyesítés, beszéltetés, kétkedés/megengedés/tanakodás, mondás, a növekvő tagok törvénye (erősítés).

A példák (1)–(7) szerepe az volt, hogy bemutassam, milyen „premisszák-ból” válogat a költő. Látható, hogy a tízéves időtartamon belül (1826–1835) hasonló gondolatok, képek, témák jelennek meg az életműben. A jelenvalóvá

⁶ Az elnevezések és a definíciók forrása: Adamikné 2019, az oldalszámok: hangutánzás: 15–8, fokozás és halmozás: 89–92, időcsere: 113–4, ismétlés: 116–21, költői kérdés: 131–3, megelőzés: 139–40, szemléletesség: 171, szinonimahalmozás: 174–5, mondatok különleges szerkesztése: 149–53, áldialógus: 50–1, beszéltetés: 59–60.

tétel sikeres megvalósítása (prezentálása) a *Husztban* a felhasznált retorikai eszközök érvelő szerepének kihasználását mutatja. Ezért válhatott például szállóigévé a verset záró, mozgósító erejű szentencia. Természetesen közrejátszik, hogy Kölcsey kiváló szónok, aki retorikai tudás, képzettség és gyakorlat birtokában hozza meg döntéseit. Felvetődhet a retorikatörténet néhány örök kérdése is: mesterség vagy művészet, tehetség vagy megtanulható tudás-e a retorika? Ezek a kérdések arra utalnak, hogy a jelenlétvé tétel, a jelenlét sikeres megteremtése és a retorika (mestersége vagy művészete) között szoros a kapcsolat.

A stíluszeszközök megválasztása mellett érdemes az *evidentia* és a jelenlét kapcsolatára is utalni: a belső dialógus két alakba való kivetítése és a vershelyzet megfelel a szemléltetés fogalmának. A látvány fiktív referenciális szerepe mellett azonban beágyazódik egy érvelésbe, így segíti a vers olvasóját abban, hogy a látványtól az absztrakció felé mozduljon el (Knape 2021: 25).

Összegzés

A fenti példa elemzése igazolja Adamikné Jászó Anna véleményét az irodalomtanítás és a retorikai nevelés kapcsolatáról: „A szövegértő olvasás tanításában nagy haszonnal lehetne alkalmazni a retorika eredményeit, hiszen az olvasás nem más, mint fordított retorika” (Adamikné 2006: 559). Ez nem a stíluszeszközök, retorikai eszközök kategóriáinak, listáinak bemagoltatását jelenti, sokkal inkább azon gondolkodási műveleteknek az elsajátítását, amelyek az érvelő hatást megteremtik, és az olvasó tudatára hatnak. A jelenlétvé tétel dinamikus folyamat, az *evidentia* rokona: a szónok az általa kiválasztott dolgokat a hallgatóság tudatának előterébe helyezi, „megjeleníti”. A retorikai elemzés során megvizsgálható, hogy minek, milyen eszközökkel adott jelenlétet a szónok, de az is, milyen tényeket, valóságelemeket nem jelenített meg. A jelenlétvé tétel fogalma nem választható el Perelman rendszerének többi elemétől, a ragaszkodástól (*adhésion*), az univerzális közönség gondolatától vagy az érvtípusok perelmani felosztásától, a rendszer komplex volta miatt azonban érdemes önmagában is szemlélni, hiszen a retorika legfontosabb alapelveire, a retorikatörténet legfontosabb kérdéseire irányítja rá figyelmünket.

Szakirodalom

- Adamikné Jászó Anna 2006. *Az olvasás múltja és jelene*. Trezor Kiadó. Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2019. *Stilisztikai kisszótár. Szóképek, alakzatok és egyéb stílusesszók szótára*. IKU. Budapest.
- Arisztotelész 1999. *Rétorika*. Fordította: Adamik Tamás. Telosz Kiadó. Budapest.
- Aron, Raymond 1948. *Introduction à la philosophie de l'histoire*. Gallimard. Paris.
- Bacon, Francis 2000/2003. *The Advancement of Learning, The Oxford Francis Bacon IV*. Edited with Introduction, Notes and Commentary by Michael Kiernan. Reprinted in 2003. Clarendon Press. Oxford.
- Balázs Géza 1987. A kapcsolatfelvétel nyelvi formái. *Magyar Nyelvőr* 402–12.
- Balázs Géza 2020. *Nyelvszokások*. Inter–IKU. Budapest.
- Balázs Géza 2022. *Folklór és nyelv*. IKU. Budapest.
- Boros Gábor (főszerk.) *Filozófia* 2. kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Campbell, George 2008. *The Philosophy of Rhetoric*. Lloyd F. Bitzer ed. Southern Illinois Press. Carbondale.
- Cicero 2012. A feltalálásról. Fordította Simon L. Zoltán. In: Adamik Tamás (szerk.): *Cicero összes retorikaelméleti művei*. Kalligram Kiadó. Pozsony.
- Cornificius 2001. *A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika*. Fordította Adamik Tamás. Magyar Könyvklub. Budapest.
- Dictionary of Philosophy and Psychology*. Vol. II. Baldwin, James Mark ed. Macmillan, New York–London. 1902.
- Dorsch Psychologisches Wörterbuch* 15. überarbeitete und erweiterte Auflage. Herausgegeben von Häcker, Hartmut o., Stapf, Kurt-H. Hans Huber Verlag. Bern, 2009.
- Eckhardt Sándor (szerk.) 1992. *Francia–magyar szótár* II. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Fenyő István 1983. *Haza s emberiség. A magyar irodalom 1815–1830*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Golden, James L. – Berquist, Goodwin F. – Coleman, William E. 1984. *The Rhetoric of Western Thought*. 3rd edition. Kendall/Hunt, Dubuque. Iowa.
- Grand Larousse de la langue française en sept volumes*. Tome cinquième O–PSI. Guilbert, Louis; Lagane, René; Niobey, Georges. Librairie Larousse, Paris, 1976.
- Gross, Alan G., Dearin, Ray d. 2010. Presence as Synergy. In: Gross, Alan G., Dearin, Ray d.: *Chaim Perelman* (1st edition 2003) Southern Illinois University Press. Carbondale and Edwardsville.
- Knape, Joachim 2021. Evidenz in der Rhetorik. In: Kramer, Olaf – Lipphardt, Carmen – Pelzer, Michael 2021. *Rhetorik und Ästhetik der Evidenz*. De Gruyter. Berlin. 17–43.
- Kölcsey Ferenc 2001. *Versek és versfordítások*. Sajtó alá rendezte Szabó G. Zoltán. Universitas. Budapest.
- Kölcsey Ferenc 2008a. *Erkölcsei beszédek és írások*. Sajtó alá rendezte Onder Csaba. Universitas. Budapest.

- Kölcsey Ferenc 2008b. *Összes költeményei, Nemzeti hagyományok, Parainesis*. Szerkesztette Szabó G. Zoltán. Osiris Kiadó. Budapest.
- Kopperschmidt, Josef 2006. Was ist neu an der *Neuen Rhetorik*? In: Kopperschmidt, Josef (Hrsg.) *Die neue Rhetorik. Studien zu Chaim Perelman*. Wilhelm Fink Verlag, München. 9–72.
- Kramer, Olaf – Lipphardt, Carmen – Pelzer, Michael 2021. *Rhetorik und Ästhetik der Evidenz*. De Gruyter. Berlin.
- Magyar nyelv értelmező szótára* III. kötet 4. változatlan kiadás. Szerk. az MTA Nyelvtudományi Intézete. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1986.
- Magyar nyelv és irodalom kerettanterv 5–8. osztály*. Magyar nyelv es irodalom_F.docx (live.com) (Letöltés: 2022. 04. 15.)
- Molinié, Georges 1992. *Dictionnaire de rhétorique*. Le Livre de Poche. Paris.
- Olbrechts-Tyteca, Lucie 1974. *Le comique du discours*. Université de Bruxelles, Bruxelles.
- Pedagógusok pszichológiai kézikönyve I.* 2017. Szerkesztette N. Kollár Katalin, Szabó Éva, Osiris Kiadó. Budapest.
- Perelman, Chaïm, Olbrechts-Tyteca, Lucie 1958/2000. *Traité de l'argumentation. La nouvelle rhétorique*. 5e édition. Université de Bruxelles. Bruxelles.
- Perelman, Chaïm 1963. Objectivité et intelligibilité dans la connaissance historique. In: *Raisonnement et démarches de l'historien*. Publié par Perelman, Chaïm. Université Libre de Bruxelles. Bruxelles. 141–51.
- Perelman, Chaïm 1970. Sens et catégories en histoire. In: Perelman, Chaïm: *Le champ de l'argumentation*. Presses Universitaires de Bruxelles. Bruxelles. 133–47.
- Perelman, Chaïm 1977. *L'empire rhétorique. Rhétorique et argumentation*. Vrin. Paris.
- Perelman, Chaïm 1989. De la temporalité comme caractère de l'argumentation. In: Perelman, Chaïm *Rhétoriques*. Université de Bruxelles. Bruxelles. 437–67.
- Perelman, Chaïm 2018. *A retorika birodalma. Retorika és érvelés*. Fordította Major Hajnalka. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Petersdorff, Marc 2021. Zum Begriff des *éthos* bei Aristoteles. In: Kramer, Olaf – Lipphardt, Carmen – Pelzer, Michael 2021. *Rhetorik und Ästhetik der Evidenz*. De Gruyter. Berlin. 45–65.
- Piaget, Jean 1970. *L'épistémologie génétique*. Presses Universitaires de France. Paris.
- Pseudo-Longinos 1965. *A fenségről (görögül és magyarul)*. Fordította Nagy Ferenc. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Quintilianus, Marcus Fabius 2009. *Szónoklattan*. Szerkesztette Adamik Tamás. Kalligram Kiadó. Pozsony.
- Retorikai lexikon* 2010. [RL] Főszerkesztő Adamik Tamás. Kalligram Kiadó. Pozsony.
- Thuküdidész 2006. *A peloponnészoszi háború*. Fordította Muraközy Gyula. Osiris Kiadó. Budapest.

Weaver, Richard M. 1985. Language is Sermonic. In: *Language is Sermonic. Richard M. Weaver on the Nature of Rhetoric*. Edited by Johannesen, Richard L.; Strickland, Rennard; Eubanks, Ralph T. Louisiana State University Press. 201–26.

Whately, Richard 1857. *Elements of Rhetoric*. Reprinted from the seventh (octavo) edition. John W. Parker and Son, West Strand. London.

Major Hajnalka

középiskolai tanár, PhD

Magyarországi Német Általános

Művelődési Központ, Baja

major.hajnalka@mnamk.hu

<https://orcid.org/0009-0007-1047-7004>

Abstract

MAJOR, HAJNALKA

PRESENCE AND ARGUMENT AN PERELMAN'S RHETORICAL SYSTEM

Chaïm Perelman is arguably one of the most important rhetorical writers of the 20th century. This paper attempts to introduce the Perelmanian notion of presence or making present (*présence*), a concept that has its roots in classical rhetoric, first by drawing on Perelman's references to the historical and rhetorical aspects of presence, and then by drawing on *Új retorika* (1958) and *A retorika birodalma* (1977) to gather the stylistic devices that Perelman believes are used to create presence. Finally, it provides an insight into the practice of making the present by analysing the epigram *Huszt* by the eminent rhetorician and poet Ferenc Kölcsey.

Keywords: Perelman, rhetoric, philosophy, psychology, argumentation, presence, making present